

Развитие профессиональных коммуникативных способностей – это основная, целенаправленная, но очень нелегкая задача, стоящая перед любым преподавателем, который обучает профессионально-ориентированному иностранному языку. Для решения этой комплексной проблеме, необходимо, с одной стороны, освоить новейшие методики и направления в учебе, а также не игнорировать и отказываться от всех старых, проверенных временем методик.

Для развития личностных качеств, способствующих готовности обучаемых к выполнению будущей профессиональной деятельности, должен быть организован соответствующий учебно-воспитательный процесс, отвечающий требованиям развития педагогической науки.

Надо также отметить, что владение английским языком, по нашему мнению, может расширить возможности студентов-юристов в трудоустройстве и карьерном росте.

Список использованной литературы:

1. Алиева М.Н. Проблема не гражданства в современном международном праве // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2: Общественные науки. 2014. №2. С. 197-201.
2. Алонцева Н.В. Обучение студентов-юристов учебно-профессиональной коммуникации на английском языке // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2007. № 1. С. 64-67.
3. Арзуманян Л.С., Аракелян Л.А., Айрапетян А.А., Казарян М.Г., Тепеликян М.Г. Особенности методики преподавания профессионально-ориентированного иностранного языка // Язык и культура: сб. мат. XXII междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2016. С. 20-24.
4. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника: Опыт системно-структурного описания. М.: Русский язык. 1977. 288 с.

Рецензент: ф.и.к., доцент Абдыкалыкова А.

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-167-176

Таштанова М. А.

КР УИА Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту, илимий кызматкер

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АТООЧ СӨЗДӨРДҮН МОРФОЛОГО-СИНТАКСИСТИК МҮНӨЗҮ

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ИМЕННЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC CHARACTER OF THE NOMINAL PARTS OF SPEECH IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Кыргыз тилинде атооч сөз түркүмдөрү К. Тыныстановдун окуу китептеринен баштап кезигет. Бүгүнкү күндө ал сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жана

синтаксистик өзгөчөлүктөрү, кызматтары изилденген. Макалада кыргыз тилиндеги атооч сөз түркүмдөрүнүн морфолого-синтаксистик мүнөздөрү каралат.

Түйүндүү сөздөр: атоочтор, морфологиялык белги, синтакс истик белги, субстантивдешүү.

Аннотация: В кыргызском языке именные части речи является из учебников К. Тыныстанова. В это время изучаются морфологические и синтаксические особенности и признаки именных частей речи. В этой статье рассматривается морфолого-синтаксический характер имен.

Ключевые слова: имен, морфологические признаки, синтаксические признаки, субстантивация.

Annotation: In the kyrgyz language, nominal parts of speech are from K. Tynystanov's textbooks. At this time morphological and syntactic features and signs of nominal parts of speech are studied. In this article the morphological and syntactic character of names is considered.

Keyword: nominal parts of speech, morphological signs, syntactic signs, the substantivation.

Атоочтор – өз алдынча туруучу, сүйлөмдүн негизин түзүүчү толук маанилүү сөз түркүмүнө кирет. Алар – зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч. Морфологиялык белгиси жагынан атооч сөз түркүмүндө турган сөздөр жөндөмө, таандык, даража, сан категориялары боюнча өзгөрөт. Ал эми синтаксистик өзгөчөлүгү боюнча атоочтор (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) сүйлөмдүн бардык мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Сөздөр өз алдынча турганда айрым гана түшүнүктүк мааниде колдонулат. Алар тилдин синтаксистик карамагына түшкөндө, өзүлөрүнүн грамматика-семантикалык табияттарына жараша ар бир жекече алынган тилдин закон ченемдүүлүгүнө ылайык белгилүү бир тартипте өз ара айкалышып, байланышып турат. Мисалы: *Кулаалы таптан куш кылдым, Курама жыйып журт кылдым* (Манас).

Мында биринчи жана экинчи саптарды түзүп турган сүйлөмдөр төрт сөздүн айкалышынан түзүлдү.

Сөздөр өз ара биз кандай кааласак, ошондой эле түрдө, ошондой эле формада айкалыша бербейт. Алардын да белгилүү бир айкалыш чеги, негизи, калыпташкан нормасы, үлгүсү болот. Аларды А. Жапаров өзүнүн синтаксисинде төмөнкүдөй бөлүп карайт.

а) Ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана мүнөздүү белгилүү бир айкашуучулук чеги болот. Бир сөз түркүмү башка бир сөз түркүмү менен көбүрөөк даражада айкалышса, башка бир сөз түркүмү ал сөз түркүмүнө чектелген гана санда айкалышып турушу мүмкүн болуп, үчүнчү бир сөз түркүмүнө карай көбүрөөк санда айкалышы ыктымал. Маселен, 1) бир зат атооч экинчи бир зат атоочторго, же этиштерге карай багындыруучу сыңар болуп да, багыныңкы сыңар болуп келе бериши толук мүмкүн, 2) тактооч сөздөр болсо, негизинен, этиш сөздөргө карай гана багыныңкы сыңар болуп айкалыша алат, өтө сейрек учурларда гана башка толук маанилүү сөз түркүмдөрүндө турушу ыктымал.

б) Бул, же тигил сөз түркүмдөрүнүн ортосунда белгилүү бир өз ара айкашуучулук закон ченемдүүлүгү бар болсо да, алар дайыма эле, биз кандай кааласак, ошондойчо эле түрдө бири-бири менен айкалыша албайт. Анда ал белгилүү бир үлгү, ченемдүүлүк болот.

Мында сөздөрдүн семантикасы чоң ролду ойнойт. Ар бир сөздүн семантикалык табиятына жараша аны менен чектелген сандагы сөздөр гана айкалыша алат [8. 28-29-бб.].

Тилдин системасына кирген бардык эле сөз түркүмдөрүнүн ролу, мааниси бирдей эмес. Алардын ичинен айрыкча толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн ролу зор болот. Тийиштүү синтаксистик байланыштар, катыштар мына ушулардын ортосунда гана болушу ыктымал. Жардамчы сөздөр категориясы болсо ошол толук маанилүү сөз түркүмдөрүнө карай гана колдонулуучу сөздөр болуп саналат. Толук маанилүү сөздөр тийиштүү синтаксистик байланыштардын базасында туруучу негизги борбор болуп эсептелет. Ошондуктан, толук маанилүү сөз түркүмдөрү, анын ичинде атооч сөз түркүмдөрү да сүйлөмдүн негизин куруучу материал болуп эсептелет.

Алгач ошол байыркы замандан баштап, XVI-XVII кылымдарда жана андан кийинчерээк да грамматика маселеси менен логика маселеси бир каралат, тактап айтканда тил маселелеринде да логикалык көз караш орун алган. Ал мезгилде семантикалык принциптин негизинде ишке ашса, кийинчерээк, тактап айтканда, XIX кылымдан баштап морфологиялык жана синтаксистик принциптер эске алына баштаган.

Орус тил илиминде М.В. Ломоносов алгач сөз түркүмдөр системасын түзгөн. А. Востоков менен Н. Грач жана башкалардын эмгектеринде Л.М. Ломоносовдун схемасы негиз болгон. Ал эми Ф. Буслаев сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө биринчи орунга сөздүн өзгөчөлүгүн караган. Ошентип ал сөздөрдүн өзгөчөлүгүнө жараша салттык бөлүштүрүүнү бузган эмес. Анын себеби логикалык көз караш болгон.

XIX кылымдын экинчи жарымында орус окумуштуусу А. Потебня жана башкалар сөздүн формасына көңүл буруп баштаган.

Л.В. Щерба өзүнүн белгилүү макаласында орус тилиндеги сөз түркүмдөрүн анализдеп, сөз түркүмдөрүн сөздөрдүн лексика-грамматикалык классы катары караган. Аны менен катар сөз түркүмдөрүндө сырткы белгиси болууга тийиш деп айткан. Эгерде андай белгиси болбосо, анда тил системасында мындай категория жашабасын эскертет [22. 42-б.].

Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн бирден-бир байланышта экендигине көптөгөн окумуштуулар мурдатан эле көңүл буруп келет. Айталы, И. Давыдов өзүнүн эмгегинде сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнөн чыккан деп карайт. Атооч жана этиш жөнүндө айтсак бул сөз түркүмдөрү «сүйлөм мүчөлөрүнөн» аныкталгандыгын эскертет [5. 59-б.].

Белгилүү орус окумуштуусу А.А. Потебня өзүнүн “Из записок по русской грамматике” (1888) деген эмгегинде сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселе менен сүйлөм мүчөлөрүн салыштырууда кыскача токтолуп кетет. Бул да сөз түркүмдөрүн салттык түрдө бөлүштүрүүнүн негизинде жалпысынан сөз түркүмдөрүн экиге белгилүү жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп бөлүштүрөт. Ф.И. Буслаев менен А.А. Потебнянын ойлору боюнча логикалык жана грамматикалык категориялар айырмаланган эмес. Бирок, Потебня сан атооч, ат атооч, жардамчы этиштерди формалдуу сөздөргө киргизип, ат атоочтун жактама (указательные) түрүн көрсөтөт: *тот, этот* [17. 26-б.]. Ат атоочтун жалпы мүнөзүндө А.А. Потебня негизинен М.В. Ломоносовдун оюн колдоп, аны өнүктүргөн.

Ф.Ф. Фортунатов бардык сөздөрдү жалпы тилдик көз караш боюнча толук, бөлүктүк жана сырдык сөздөр деп караган. Толук сөздөр – нерсенин (предметтин) оюн, сүйлөмгө, же сүйлөмдүн бөлүгүнө же толук сүйлөмгө болгон мамилесин билдирет [20. 199-б.] деп айтат. “Бөлүнгөн сөздөр – толук сөздөрдүн, же сүйлөмдөрдүн айырмаланышында толук сөздөрдүн курамына кирүүчү сөздөр”. Толук сөздөргө: этиш, зат атооч, сын атооч, инфинитив, чакчыл,

тактооч, атоочтукту киргизип, бардык сөз түркүмдөрү *жакталуучу, жөндөлүүчү жана жөндөлбөөчү* болуп бөлүнөт деп айтат.

А.А. Шахматов өзүнүн 1941-жылы чыккан синтаксисинде сөз түркүмдөрүнө токтолуп биринчи бетинде эле “Сөз түркүмдөрүнүн синтаксиси” деген тема менен “грамматикада сөз түркүмдөрү сөздөр жана алар сүйлөмдөгү же речтеги мамилелери менен аныкталат” деп айтат. Көптөгөн тилдерде жана орус тилинде сөз түркүмдөрү морфологиялык жактан, тактап айтканда, бир сөз түркүмү экинчи сөз түркүмүнөн айырмаланышы мүмкүн. Бирок морфологиялык белги өзү сөз түркүмдөрүн айырмалоонун негизин түзбөйт, ошондуктан, адабий тилибизде көптөгөн жөндөлбөгөн сөздөр бар өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша зат атоочко кирген. Мис.: ампула, калибри ж.б. Ошондуктан зат атооч сөз түркүмү катары жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрүүчү, жөндөлүүчү сөздөрдү аныктай албайт, сөз түркүмдөрү сөздөрдөй эле анын сүйлөмдөрдө болгон мамилесинен аныкталат, мамилелери боюнча айырмаланышы мүмкүн дейт [21. 1-б.].

А.А. Шахматовдон кийин да бир топ эмгектерде сөз түркүмдөрү синтаксистик негизде каралган. Атап айтсак, И.И. Мещанинов да өзүнүн сүйлөм мүчөлөрү жана сөз түркүмдөрү боюнча жазылган эмгегинде «сүйлөм мүчөлөрү сөз түркүмдөрүнө караганда айтууда (сүйлөөдө) ойдун негизине жакын турат» [14. 241-б.] деп айткан. А.А. Шахматовдун сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнүн жардамы менен сүйлөмдө аткарган кызматына жараша аныкталат деген оюн колдогон. Бир канча тилдерде сөз түркүмдөрү алсыз чектелиши, сүйлөм мүчөлөрүнүн ачык бөлүнүшүндө каралбашы мүмкүн, ал эми кээ бир тилдери тескерисинен болушу мүмкүн деп айтат [14. 244-б.]. “Сөз түркүмдөрү биз көрүп тургандай лексикалык катарда сүйлөм мүчөлөрүнөн айырмасы бар экенин, лексикалык группаларга аз эмес белгиси боюнча бөлгөндө сөздүн лексикалык жагына караганда синтаксистик колдонулушу бар” деп айтат. Ошондуктан тилдин лексикалык курамын группа боюнча бөлүүдө анын аныктоочу жана мүнөзү формалдуу ар бир окулган тил жана бөлүмдөгү тилдик системасы синтаксистик өзгөчөлүктү куруудан көз каранды жайланган дейт [14. 246-б.].

М.Н. Петерсондун “О частях речи в русском языке” аттуу макаласында “сөз түркүмдөрү” – бул “куруучу материал” деп атап, сүйлөм кууруучу материал катары караган, жана төмөнкүдөй аныктама берет: Сөз түркүмдөрү – бул сөз айкаштарынан сүйлөм түзүүчү сөздөрдүн тизмеги [16. 176-б.].

Ошентип, орус тил илиминде салттык бөлүштүрүүлөрдүн негизинде XVII-XVIII кылымдардагы эмгектердеги сөз түркүмдөрү логикалык негизде болсо да кийинки окумуштуулар үчүн изилдөөчү багыт болгон. Ал эми XIX кылымдан баштап түзүлгөн грамматикаларда, же сөз түркүмдөрү боюнча изилдөөлөрдө сөз түркүмдөрү илимий жактан бир топ такталган. Тактап айтканда, Л.В. Щерба ж.б. тарабынан илимий негизде сөз түркүмдөрү такталган.

Түрк тилдер илиминде мындан 2,5 кылым мурда А. Казем Бек [11.] тарабынан салттуу түрдө сөздөр сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлгөн. Бирок ал мезгилде логикалык көз караштын негизинде болгон. А.М. Казем-Бек тарабынан түзүлгөн “Общая грамматика турецко-татарского языка” (1846) аттуу эмгекте сөз түркүмдөрү деп айтылган эмес. Биринчи эле «Атоочтор жөнүндө» деген теманын негизинде зат атоочтун жөндөмө категориясын: илик, барыш, табыш, чакыруу, жатыш жөндөмөлөрүн көрсөтүп [11. 51-52-беттер] кетет. Түрк тили род категориясына ээ эмес: *гюзель эрь*, прекрасный человек, ал эми *гюзель дуреть*,

прекрасная женщина деп берет. Жыныстык жактан айырма род категориясыз эле адамдарды, жаныбарларды билдирген сөздөрдөн билинип турарын көрсөтөт [11. 49-б.].

А. Боровков уйгур тилиндеги сөздөрдү эки чоң топко бөлгөн: 1) **белгилүү сөз түркүмдөрү**, 2) **кызматчы сөз түркүмү**. Мында белгилүү сөз түркүмдөрүн **атоочтор** жана **этиштер** деп экиге бөлөт [3. 21-б.]. Ал эми В.Н. Насилов уйгур тилиндеги сөздөрдү 3 топко (атоочтор, этиштер, кызматчы сөздөр) бөлөт. Бул классификациялоодо атоочторго кенири көңүл бурулуп, анын оюу боюнча сөз түркүмдөрүнүн арасында белгилүү чек болот. Атоочторду белгисине жараша 7 топко бөлөт [15. 45-б.].

Ал эми А.Н. Кононов түрк жана өзбек тилдериндеги бардык сөздөрдү үчкө бөлүп (атооч, этиш, кызматчы сөздөр), алардан **атоочторго зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч** сөз түркүмдөрүн киргизет. Бул атоочтордун арасынан зат атоочту төмөнкүдөй үч аспектиде карайт: 1) морфологиялык белгисине карай, 2) семантикалык белгисине карай, 3) синтаксистик белгисине карай.

Ал эми калган сөз түркүмдөрүн **семантикалык** жана **морфологиялык** аспектиде карайт [12. 56-б.].

Андан кийин Н.П. Дыренкова ойрот тилиндеги сөздөрдү семантикалык белгилери боюнча эки чоң топко бөлөт (**белгилүү сөз түркүмү** жана **кызматчы сөз түркүмү**). Андан белгилүү сөз түркүмдөрүн **атоочтор** жана **этиштер** деп ич ара бөлүштүрөт. Атоочторду өзүнүн мазмуну боюнча зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочторго ажыратат [7. 58-б.].

Н.П. Дыренкова өзүнүн грамматикасында «Атоочтор» деген тема берип, анда атоочтор тилдин өнүгүшүндөгү негиз, уңгу деп айткан. Атоочтордон атоочтун жасалышына зат атоочтон зат атоочту (-чы, -чы: малчы, бичикчи ж.б.), сын атоочтон зат атоочту (-тык, -дык, -лык (мүчөлөрүн варианттары менен): дьякшылык, ортолык, байлык ж.б.), сан атоочтон зат атоочту ((бир) айлык ж.б.) жасоочу мүчөлөрдү көрсөтөт [7. 42-43-беттер]. Зат атоочтун синтаксистик кызматын берет. 1. Зат атооч ээлик милдет аткарат: *салкын тынъыды* “ветер усиливался” ж.б. 2. Зат атооч дал келген мүчөлөр менен толуктоочтук (табыш, багыт, жатыш, чыгыш, курал, салыштырма жөндөмөлөрүнүн) милдет аткарат: *салкын көзнөкти ача сокты* “ветер распахнул окно”. *Койондый коркунчак болбо* “не будь трусливым, как заяц”. 3. Зат атооч сөздөр *тынъ – дынь – нынь – тинъ – тинъ – динъ – динъ* мүчөлөрү менен кээде бул мүчөлөрсүз да аныктоочтук милдет аткарат: *Колхозтынъ койлоры дьаланьда дьүрер болды* “колхозные овцы пасутся (ходят) в степи”. *Көзининъ дьажсы мөлтрөп чыгып келди* “в глазах блеснули слезы”. 4. Зат атооч баяндоочтук милдет аткарат: *тыт – бек агаиш* “лиственница – крепкое дерево” [7. 58-59-беттер].

Н.П. Дыренкова сын атоочтун да синтаксистик кызматына көңүл буруп, сын атооч ээлик, толуктоочтук баяндоочтук [7. 71-б.], сан атооч ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук, баяндоочтук милдет аткарат деп, мисалдар аркылуу көрсөтөт [7. 80-б.].

Казак окумуштуусу А. Искаков өзүнүн “О классификации частей речи в казахском языке” аттуу макаласында сөздөрдү сөз түркүмдөргө карата бөлүштүрүүдө төмөнкү үч принципти кармаган: 1) семантикалык принцип, 2) морфологиялык принцип, 3) синтаксистик принцип [10.] Каракалпак тилиндеги сөздөрдү Н.А. Баскаков эки негизги чоң топко бөлөт: **белгилүү сөз түркүмү** жана **белгисиз сөз түркүмү**. Аны ич ара белгилүү сөздөрдү **атоочтор** жана **этиштер** деп, ал эми белгисиз сөздөрдү кызматчы сөздөргө бөлгөн. Атооч сөздөргө **сырдык сөз** менен **тактоочторду** кошо берет [2.].

Жогоруда А.Н. Кононов, А. Искаков ж.б. **атоочторду** төрткө бөлсө (зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч), Н.А. Баскаков **сырдык** сөз менен **тактоочторду** атоочторго кошот. Бирок кийинчерээк жалпы эле түрк тилдер илиминде сырдык сөздөр менен тактоочтор атоочторго кирбестен өзүнчө сөз түркүмү катары каралып келет.

XVIII кылымда П. Мелиоранский тарабынан түзүлгөн казак-кыргыз тилинин грамматикасында кыргыз жана казак тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндө маалымат берилген. Автор кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү сегизге бөлүнөрүн көрсөтөт: атооч, ат атооч, этиш, сан атооч, тактооч, байламта, жандооч, бөлүкчө. П. М. Мелиоранский өзүнүн эмгегинде зат атооч уңгу жана туунду түрдө болорун көрсөтүп, зат атоочтон зат атоочту жасоочу мүчөлөрдү көрсөтөт: -лык (-лук, -лик, -лүк варианттары менен) (бай – байлык, жаман – жамандык), -чы (-шы, -шу, -ши, шү деген варианттарды көрсөтүп, -чы мүчөсү кара кыргыздарда колдонуларын айтат) (кой+чу=койчу, -даш (казак-кыргыздарда –дас, -дес, -дөс варианттарда колдонулушун айтат) (карын+дас=карындас) [13. 29-б.]. Андан сыркары кыргыз тилине тиешелүү болгон таандык мүчөсүнүн **-ныкы** (-ники, -дики деген вариантта) формасын көрсөтөт.

Ал эми кыргыз тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселеси тунгуч профессор К.Тыныстановдун эмгектеринен баштап кезигет. К. Тыныстанов 20-30-жылдардын аралыгында кыргыз тилинин бир топ олуттуу илимий проблемаларын иликтеп, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык курулушун, анын ичинде морфологиялык маселелерди талдап, сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүргөн. Ал сөздөрдү жалпысынан экиге бөлүп, эң алгачкы жолу “атоочтор” жана “этиштер” деп кыргызча терминдер менен атаган. К. Тыныстановдун алгачкы окуу китептеринде эле сөз түркүмдөрү жөнүндө айтылат. Анын алгачкы окуу китептеринен “Биздин тилди” (1931) алгачкы грамматикалык башат деп айтууга болот. Анткени, ал ошол эмгекте “Мүчөлөмө сөздөрдүн бөлүнүштөрү” деген подтемасында “курандылардын жана уландылардын уланыштарына карап, мүчөлөмө сөздөр экиге бөлүнүшөт: 1) атооч сөз, 2) этиш сөз. кыскартып атооч сөздү “**атооч**” деп, этиш сөздү “**этиш**” деп колдонобуз” – деп, атооч жана этиш сөз түркүмдөрү жөнүндө маалымат берип кетет [19. 147-б.]. Ал эми атоочтордун курандылар менен куралышын жана бөлүнүшүн карап, атооч сөздөр бешке бөлүнөт деп, атооч сөздөргө тууранды сөздөрдү кошо берет [19. 148-б.].

Андан кийин “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу окуу китебинде бир топ тактап “Сөз түркүмдөрү” деген тема киргизип, “Затты, буйумду, буюмдун жана заттын белгилерин, зат менен буюмдун сандарын жана аттарын көрсөтүүчү сөздөрдү – **Атоочтор дейбиз**” деген аныктама менен берип, атоочторду төрткө бөлүп: **зат атооч, сын атооч, сан атооч** жана **ат атоочторду** аныктамалары менен берет [18. 23-27-беттер]. Кийинки окуу китептеринде (И.А. Батманов, К. Бакеев, Ү. Бактыбаев ж.б.) ушул сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү салттык классификацияга айланып, К. Тыныстановдун идеясы кайталангандыгы белгилүү. Азыркы күндө К. Тыныстановдун эмгектеринде берилген аныктамалар такталып, толукталып ошондой берилип келүүдө. К. Тыныстанов ошол учурда семантикалык принципти гана эске алган. Атооч сөздөрдүн сүйлөмдөгү кызматы жөнүндө К. Тыныстанов өзүнүн эмгектеринде толук маалымат бербесе да, ээлик милдет, баяндоочтук милдет аткарат деп, айрым сүйлөмдөрдүн аягына жазып кетет. Андан кийин К. Бакеев, Ү. Бактыбаевдер тарабынан түзүлгөн морфологияда кыскача ар бир атооч сөз түркүмүнүн синтаксистик кызматына токтолот: «Зат атооч сөздөр сүйлөмдүн тизмегинде ээ, айкындооч жана баяндооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Акмат мектепке кетти*. Мында *Акмат* – ээ, зат атоочтон турган.

Мектеп – айыңдооч – зат атоочтон турган. *Келе жаткан* – *Асан*. *Асан* – баяндооч, -зат атоочтон турган». Сын атоочту да зат атоочтой эле кызмат аткарат деп көрсөтөт: Сын атооч сүйлөмдө ээ болуп да, баяндооч болуп да айкындооч болуп да милдет аткарат. Маселен: *Көктөн кызыл жакшы*. (*Көктөн* – айкындооч, *кызыл* – ээ, *жакшы* – баяндооч). *Асан сабагын жакшы билет* (баяндоочтун айкындоочу – *жакшы*) деген мисалдар менен көрсөтүп, сын атооч зат атоочтук мааниде турганда гана ээлик милдетти аткараарын эскертүү катары берет [1. 35-42-беттер]. Мындан сырткары сан атооч менен ат атоочту да зат атооч, сын атооч сыяктуу эле ээлик, баяндоочтук, айкындоочтук милдет аткарат деп көрсөтөт [1. 46-49-беттер].

Д. Исаев өзүнүн грамматикасында ар бир атооч сөз түркүмдөрүнө (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч) токтолуп, алардын морфологиялык жана синтаксистик мүнөздөрүн көрсөтөт. Тактап айтканда, морфологиялык жактан да, синтаксистик жактан да тактап кетет. Айтсак, зат атооч сөздөрдүн сүйлөмдөгү милдеттерин жөндөмө категориясы боюнча көрсөтөт: 1. Сүйлөм ичинде атооч турпатындагы сөздөр, көбүнчө ээлик милдетти аткарат. Мисалы: *Эгин жыйналды*. Эмне жыйналды? – *Эгин* (ээ). 2. Сүйлөмдө атооч турпатындагы сөздөр баяндоочтук милдетти да аткарат. Мисалы: *Анарбай – мугалим*. 3. Сүйлөм ичинде атооч турпатындагы сөздөр кандай? (эмне?) деген суроого жооп берип турганда аныктооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Күмүш* саат алдым. 4. Атооч сөздөр каратма сөз боло алат. Мисалы: *Дүйшөбай*, эртең мага жолуга кет. Д. Исаев атооч турпатындагы сөздөрдөн башка жөндөмө уландылар уланып турган сөздөр сүйлөмдө ээлик милдетти аткара алышпайт, алар аныктооч, толуктооч, бышыктооч жана баяндооч гана боло алышат деп эскертет [9. 91-92-беттер]. Ал эми илик жөндөмөсүндө турган сөздөр сүйлөмдө ар дайым аныктооч болот деп жазат. Мисалы: *Кубанычтын* китеби, *Ысык-Көлдүн* балыгы [9. 93-б.] ж.б. Сүйлөм ичинде барыш жөндөмөдө турган сөздөр бышыктооч болуп да, толуктооч болуп да милдет аткарат. Мисалы: *Суран шаарга барды*. *Биз тоого чыктык* (*шаарга*, *тоого* – бышыктооч). *Тургунга айттым*. *Аалыга* жолуктук. *Газетага* жазылышты (*Тургунга*, *Аалыга*, *газетага* деген сөздөр – толуктооч) [9. 97-б.]. Табыш жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөмдө толуктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Мен Касымды көрдүм*. *Сен бул газетаны окугансын* (*Касымды*, *газетаны* – толуктооч). Сүйлөм ичинде табыш жөндөмөнүн мүчөсү ачык түрдө уланып турган учурлары да, уланбай көмүскө турган учурлары да кездешет. Табыш жөндөмөсү көмүскөдө турган учурунда ал сөздүн табыш жөндөмө экендигин сүйлөмдүн мазмунуна карай суроо берип ажыратабыз. Мисалы: *Мен китеп окудум*. *Кенже саат алды* [9. 98-б.] ж.б. Жатыш жана чыгыш жөндөмөдө турган сөздөр сүйлөмдө толуктоочтук, бышыктоочтук жана баяндоочтук милдет аткарат [9. 101-104-беттер] деп жазат.

Д. Исаев сын атооч сөздөр сүйлөмдө аныктоочтук жана баяндоочтук милдет аткараарын көрсөтөт. Мисалы: *Көркөм үйлөр салынды* (*көркөм* – аныктооч). *Элдин бардыгы кубанычтуу* (*кубанычтуу* – баяндооч). Эскертүү катары төмөнкүнү жазат: Турпаты боюнча сын атооч сөздөр кээде сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук милдетти да аткарып калышат. Бирок мындай учурларда сын атооч сөздөр зат атоочтук мааниге өтүп кетет да, зат атооч сөз катарында жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлө берет. Андай учурларда сын атооч сөздөргө берилүүлүчү кандай? деген суроо берилбестен, зат атооч сөздөргө берилүүчү ким? эмне? деген суроолор берилет. Сын атооч сөз менен бирге айтылуучу зат атооч сөз көмүскөдө калат. Мисалы: *Жакшы жаңылса, өзүнөн көрөт*, *жаман жаңылса, башкадан көрөт* (макал) [9. 121-б.].

Сан атоочтор сүйлөм ичинде ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп милдет аткарышат. Мисалы: *Он – экиге бөлүнөт* (*он* – ээ, *экиге* – толуктооч). *Сегиз бала*

келди (сегиз – аныктооч). *Адыл эки келди* (эки – бышыктооч) [9. 127-б.]. Ал эми ат атооч сөздөрдүн синтаксистик кызматын көрсөткөн эмес.

Кыргыз тил илиминде атооч сөздөрдүн ичинен зат атоочту биринчилерден болуп К. Дыйканов илимий изилдөөгө алган. Анын «Имя существительное в киргизском языке» (1955) аттуу изилдөөсүндө зат атоочтун лексикалык мүнөзүн [б. 11-б.] көрсөтүп, анда зат атоочтун маанилүү мүнөздөрү мектеп грамматикаларында тар чөйрөдө гана берилгенин, бирок, зат атооч бул белгилери менен гана чектелген эместигин айтат. Ал эми морфологиялык жактан зат атоочтун сөз жасоочу мүчөлөрүн, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүн көрсөтөт. Зат атоочтун синтаксистик кызматы деп атайын бөлүм же тема берген эмес. Бирок жөндөмөлөр категориясынын негизинде караган. 1. Атооч жөндөмө турган сөздөр ээлик (Фрунзе шаарында чоң *театр* салынды – В городе Фрунзе построен большой театр) милдет аткарат. 2. Атооч жөндөмөдө турган зат атооч сүйлөм ичинде баяндоочтук милдет аткарат (Анарбай – *мугалим* = Анарбай – учитель). 3. Атооч жөндөмөдө турган зат атооч сөздөр кыйыр жөндөмө менен алмашканда толуктоочтук (Мен *китеп* алдым – Я взял книги (вообще). Вместо: Мен *китепти* алдым – Я взял конкретную книгу) жана аныктоочтук (*Күмүш* саат алдым – Я купил серебряные часы. Мында күмүш аныктоочтук милдет аткарып жатат) милдет аткарат. 4. Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор кайрылуу иретинде да айтылат: *Жолдоштор*, мектепке баралы – Товарищи, идемте в школу [б. 94-б.].

К. Дыйканов илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөр сүйлөмдө аныктоочтук (Мектептин ремонту бүттү – Окончен ремонт школы. Мектептин – аныктооч.), барыш жөндөмөдөгү сөздөр толуктоочтук (Асанга китепти бергин – Дай книгу Асану. Бул жерде Асанга деген толуктоочтук милдетти аткарып жатат.). Табыш жөндөмө турган зат атоочтор да толуктоочтук (Сатар жыйналышты ачты – Сатар открыл собрание. Мында жыйналышты – толуктоочтук милдет аткарып жатат) милдет аткарат деп көрсөтөт. Табыш жөндөмөдө турган зат атоочтор жак жана нерсенин жайланган жерин билдирип, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат: *Биз колхоздо турабыз* – Мы живем в колхозе. Мында *колхоздо* деген сөз орун бышыктоочту билдирип жатат [б. 95-б.]. Ал эми чыгыш жөндөмөдө турган атооч сөздөр аныктоочтук, толуктоочтук жана баяндоочтук милдет аткараарын көрсөтөт [б. 96-б.].

С. Давлетов жана С. Кудайбергеновдор тарабынан 1980-жылы түзүлгөн морфологияда да атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн синтаксистик кызматтары көрсөтүлөт. Сын атооч морфологиялык табияты жагынан зат атооч менен атоочтуктардан айырмаланып, нагыз өз маанисинде турганда (субстантивацияланбаганда) жөндөмө, таандык категориялары менен өзгөрбөйт, көптүк сандын **-лар** мүчөсүн да кабыл албайт. Сапаттык сын атоочтор даража категориясы боюнча өзгөрөт [4. 91-б.] деп белгилейт. Сөз түркүмдөр системасы тилдин грамматикалык курулушунун негизин түзөт.

Демек, жалпы тил илиминде сөз түркүмдөрүнүн морфолого-синтаксистик мүнөздөрүнө (өгөчөлүгүнө) көңүл бурулуп келген. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн бирден-бир байланышта экендигине көптөгөн окумуштуулар мурдатан эле кызыгып келет. Жогоруда көрсөтүлгөндөй И. Давыдов өзүнүн эмгегинде сөз түркүмдөрү сүйлөм мүчөлөрүнөн чыккан деп карайт. Мындай ойду Ф.И. Буслаев, А.А. Шахматов, И.И. Мещанинов сыяктуу белгилүү окумуштууларыбыз да айтып келет.

Түрк тилдеринде В.Н. Насилов уйгур тилиндеги атооч сөздөрдү белгисине жараша **буюмдук атоочтор, сапаттык атоочтор, катыштык атоочтор, сандык атоочтор, процесстик атоочтор (атоочтук), негизги атоочтор, ат атооч** деп 7 топко бөлгөн болсо,

кийинчерээк такталып буюмдук атоочтор – зат атооч, ал эми сапаттык жана катыштык атоочтор жалпысынан – сын атоочтор менен берилип келет. Ал эми Н.А. Баскаков каракалпак тилиндеги атооч сөздөргө көңүл буруп, атооч сөздөргө **тактооч** менен **сырдык сөздөрдү** кошо берет. Азыркы учурда ал такталып, эки сөз түркүмү тең өзүнчө сөз түркүмү катары каралып келет. Кийинчерээк А.Н. Кононов сыяктуу белгилүү окумуштууларыбыз тарабынан толукталып, такталып, атоочтордун синтаксистик өзгөчөлүктөрү да каралып келет.

Кыргыз тил илиминде да сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселеси бир топ окумуштуулар, морфологдор, грамматисттер (К. Бакеев, Ү Бактыбаев, Д. Исаев, К. Дыйканов, С. Давлетов ж.б) тарабынан иштелип, толукталып, такталып отуруп, атоочтор өзгөртүлбөстөн өзүнчө сөз түркүмү катары каралып маани берүүчү сөз түркүмүнө кирет.

Ошентип, атооч сөздөрдөн зат атооч морфологиялык жактан жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү менен өзгөрөт. Ал эми сын атооч менен сан атооч качан гана субстантивдешкен учурда гана, тактап айтканда, заттык мааниге өткөндө гана жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлүп, таандык мүчөсүн кошо алат. Сын атооч менен сан атооч өз алдынча субстантивдешпеген учурда жогоруда С. Давлетовдор белгилегендей жөндөмө мүчөлөрү эле эмес көптүк сан мүчөсү **-лар** мүчөсүн да кошо албайт. Ал эми синтаксистик жактан да атооч сөз түркүмдөрү сүйлөмдө аткарган милдетине жараша аныкталат. Толуктоочтук милдетти да негизинен зат атооч сөз түркүмүндөгү сөздөр аткарат. Толуктоочтук милдетти башка сөз түркүмдөрү да аткарып турушу мүмкүн. Бирок алар, өз табияттарына жараша эмес, кыйыр жөндөмө формаларында тургандан кийин заттанып кетип, зат атоочтордун касиетинин эсебинен толуктооч мүчө болуп түшөт [8. 142-б.]. Ошондуктан толуктоочтук милдетти көбүнчө зат атооч сөздөр аткарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакеев К., Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин морфологиясы. Орто мектептин 5-6-класстары үчүн окуу китеби. Кыргызстан мамлекеттик басмасы. Ф., 1939.
2. Баскаков А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. М., 1952.
3. Боровков А. О частях речи в языках тюркской системы. Революция и письменность, Сб. 2, 1936.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. «Мектеп», Фрунзе, 1980.
5. Давыдов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изданной вторым отделением. Императорской Академии наук, изд. 3-е, СПб, 1854.
6. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Издательство Академии наук Киргизской ССР, Ф., 1955.
7. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1940.
8. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. “Мектеп” Фрунзе 1979.
9. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фонетика жана морфология. Кыргызмамбас, Ф., 1951.
10. Исаков А.О классификации частей речи в казахском языке // Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Кзаахстана. –Ташкент, 1952.
11. Казем-Бек А.М., Общая грамматика турецко-татарского языка. II изд. Казань, 1846. Печатано в университетской типографии.

12. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.,-Л., 1941; Грамматика узбекского языка Ташкент, 1948.
13. Мелиоранский П.М. Грамматика казак-киргизского языка. Часть 1. Фонетика и этимология. Санктпетербург, Типография императорской Академия наук. Вес. Остр. 9 лиц., №12., 1894.
14. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978., «Наука» Ленинградское отделение.
15. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
16. Петерсон М.Н. Вопросы грамматического строя. Издательство Академии Наук СССР., М., 1955.
17. Потенция А.А., Из записок по русской грамматике. т. II, изд. 2-е, Харьков, 1888.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. КААССР Аткаруу кемисары руксат кылды. Кыркмембас, Ф., 1934.
19. Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп, жаңы тамга менен 1-басылышы. с.к.р.с. элдеринин .басмасы жана кыркмембас, Маскөө 1931.
20. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Литерографированный курс. 1901-1902 гг.
21. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Выпуск второй. Учение о частях речи (дополнения). Издательство Академии наук СССР., Ленинград, 1927.
22. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке: Журн. Русская речь, новая серия. Л. 1928.

Рецензент: ф.и.д., проф.м.а. К.Джаманкулова

УДК: 372.881.1(575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-176-185

Үсөналиев Т.

КТМУ, Чет тилдер жогорку мектеби Кыргыз тили координатору

**КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮ ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮККӨ ЖАРАША
ӨЗДӨШТҮРҮҮ ТАРИХЫНАН ЖАНА УЧУРДА ЖАҢЫ СӨЗДӨРДҮН
КОЛДОНУЛУШ АБАЛЫ**

**ИЗ ИСТОРИИ ОСВОЕНИЯ ПРИНЯТЫХ СЛОВ С УЧЁТОМ ЯЗЫКОВЫХ
ОСОБЕННОСТЕЙ И СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ СЛОВ**

**FROM THE HISTORY OF LEARNING THE ADOPTED WORDS, TAKING INTO
ACCOUNT LANGUAGE FEATURES AND THE STATE OF USING NEW WORDS**

Аннотация: Бул макалада кабыл алынган сөздөрдүн тилдик өзгөчөлүккө жараша өздөштүрүү тарыхынан жана учурда жаңы сөздөрдүн колдонулуш абалы каралган.

Түйүндүү сөздөр: тилдик ассимиляция, тарыхый диахрония, лексиканын баюу жолдору, иран, араб, орус тилинен кирген сөздөр, неологизмдер, терминдер, түшүнүктөр, которуп алуунун жолдору, көз караштар ж.б.